

אוניברסיטת בר-אילן

המחלקה ללימודי ארץ ישראל

משפחת עבו בראי ההיסטוריוגרפיה

מגיש: אלמוג לוי

אוניברסיטת בר אילן

תאריך הגשת העבודה: 14.8.18

פתח דבר ושלמי תודה

אחד הדברים החשובים ביותר טרם אדם מתחיל פועלו הוא יצירת זיקה בינו לבין מושא עבודתו. זאת כמובן אוטופיה שלא תוכל לבוא במלואה במציאות חיינו, לכן בטרם בחרתי נושא למחקר זה, בחנתי שלל אפשרויות שנקרו בדרכי ובחרתי ביחידה שקסמה לי. עניין זה הוא הבסיס לעבודה הסמינריונית שלי. תהליך ארוך זה גרם לי לרצות ולהעמיק יותר את החקר בעתיד והוכיח כי מי שמשכיל באמת, זה אדם שמעולם לא סיים את לימודיו. כל זאת לא יכולתי לעשות לבדי :

אבקש להודות למנחה שלי, ד"ר קובי כהן-הטב, אשר ליווה אותי מראשית שנה אקדמית זו והנחה דרכי בנבכי בניית יסודותיה של עבודת החקר. הזמינות, ההבנה והנכונות להעניק תמיכה ועזרה בכל עת ובכל שלב היא לא דבר שיכול להיות מובן מאליו.

אבקש להודות גם לצוות האוניברסיטה שהיה זמין בכל שלב ושלב, לספרנים שעזרו באיתור החומר המחקרי תוך כדי שיטוטי הארוכים במרתפי המידע ובייחוד לארז גירון ששעה לשאלותיי והדריך בחלקים חשובים בזמן כתיבת העבודה.

לחבריי לספסל הלימודים אשר הקלו עליי את העומס הרב במהלך שנה אקדמית זו. בשנה זו, בתוך סבך הקשיים הם מצאו זמן להושיט יד ולתמוך בעת הצורך, ללא תנאי וללא סייג.

תודה מיוחדת במינה אני מעניק לבני משפחת עבו שסייעו רבות בהכנת עבודת חקר זו. ייחודה של תודה זו הוא לרפאלה עבו אשר ליוותה אותי מראשית הפרויקט שלקחתי על עצמי, תמכה ללא לאות, נתנה בי אמון ללא סוף, סייעה בכיוון דרכי, ענתה לשאלותיי והייתה לאוזן קשבת אף מעבר לגבולות עבודה זו. דרך נתינתה הייתה נפלאה ויוצאת מגדר הרגיל, זכות שנפלה בחלקי.

התודות האחרונות מוקדשות למשפחתי :

להוריי היקרים שחינכו אותי לערכים של שוויון, צדק ואהבת האדם והאמינו ביכולותיי להתגבר על מכשולים בדרך להשלמת עבודת העבודה. לאבי שהטמיע בי אורך רוח וסבלנות שבלעדיהם מטרתי לא הייתה מושגת, ולאמי שממיתת חוליה תמכה באהבה, לה אני מאחל רפואה שלמה.

בייחוד ארצה להודות לרעייתי האהובה שהייתה לי אוזן קשבת לכל אורך הדרך, ששעתה לשאלותיי, שהייתה לי משענת כשעייפתי והאירה את הדרך בערוב הליל. זאת שהרוותה את צימאוני להיסטוריה וטיפחה את רצוני העז להחכים. בזכותה לא הייתה עבודה זו מגיעה לקו הסיום. היא זו שנתנה את העידוד, התמיכה והאהבה שחיוניים כל כך לכתיבה. כל אשר לי - לה הוא.

לבסוף ובאופן לא שגרתי, אני רוצה להקדיש עבודה זו לסבתי היקרה שבשנה זו פסעה לה מעולם החיים. זאת שהיוותה לי דוגמא ומופת, זאת שסימלה לי ערכים ותרבות, זאת שסימלה לי כוח יוצא דופן, זאת שתמכה בי לאורך כל הדרך, זאת שהייתה לי למשענת, זאת שאיננה עוד.

תוכן עניינים

1. מבוא.....	1
2. משפחת עבו והחסות הקונסולרית.....	3
3. משפחת עבו כגואלת קרקעות.....	6
3.1 מירון.....	6
3.2 ראש-פינה.....	8
3.3 יסוד-המעלה.....	10
3.4 משמר-הירדן.....	12
4. 'יישוב ישן'-'יישוב חדש'.....	14
5. משפחת עבו במעבר בין היישוב הישן לחדש.....	17
6. סיכום ומסקנות.....	22
7. המלצות למחקר המשך.....	24
8. ביבליוגרפיה.....	25

1. מבוא

בראשית המאה ה-19 העניקה יבשת אפריקה מתנה גדולה לארץ ישראל אף מבלי שידעה זאת. בדמות מתנה זאת נמצאת משפחת עבו אשר עלתה לארץ-ישראל מאלג'יריה, משפחה שהוציאה מתוכה רבנים וגדולים בתורה ואלה, בין היתר, תרמו תרומה גדולה להתפתחות היישוב היהודי בצפונה של ארץ ישראל. משפחה זו השתקעה בצפת, אך פועלה נפוץ אל כל העברים.

תוך זמן קצר הפכה המשפחה לאבן שואבת אשר כל תושבי האזור נסמכו עליה. בניה ניהלו סוכנות קונסולרית בגליל ושימשו כסוכנים קונסולריים מטעם ממשלת צרפת משך שלושה דורות ושמן נקשר בייסוד יישובים וגאולת הקרקעות בארץ ישראל. הצלחתם באה לידי ביטוי נוסף ביישוב סכסוכים באזור תוך רכישת אמונם של תושבי הסביבה, יהודים ומוסלמים כאחד. השתדלותם ופועלם של בני המשפחה במישור הדיפלומטי הביאו שקט יחסי והגנה מוכרחת על היישוב היהודי מפני התנכלויות הערבים והשלטון העות'מני.

'עיר וכפר בארץ ישראל בעת החדשה' הוא נושא המרכזי של קורס סמינריוני זה אשר עוסק במאפייני ההתפתחות של העיר והכפר החל מהמאה ה-19 ועד ראשית הקמת מדינת ישראל. מחקר זה יעמוד בסימן משפחת עבו אשר עלתה לישראל בראשית המאה ה-19 מאלג'יריה והשתקעה בצפת. השאלה עליה רוצה המחקר להשיב היא האם משפחת עבו תרמה לבניין הארץ ומדוע פועלה לא בא לידי ביטוי בהיסטוריוגרפיה של העליה הראשונה? מחקרנו רוצה להוכיח כי פועלם של בני משפחת עבו הביא להתפתחות היישוב היהודי באזור ולגאולת אדמות ארץ ישראל, תוך התבססות על מקורות ראשוניים ומשניים אשר יטילו אור חד, ברור ונקי מהפרעות שוליים על דרך פעולתם לאורך השנים. בד בבד, באותו הזמן התרחש מפגש מרתק בין משפחת עבו הצפתית למגוון תהליכים ואירועים שונים. אחד מהם היה המפגש בין משפחה המתפרנסת מעמל כפיה ועוסקת בגאולת קרקעות והתיישבות חקלאית, לעומת דגם המשפחה של 'היישוב הישן' אשר אנשי המסורת שבו הקדישו את כל זמנם לעבודת קודש ולימודי תורה ועיקר פרנסתם היה מבוסס על כספי 'החלוקה'. מתוך כל זאת ננסה להבין מדוע פועלם של בני המשפחה נדחק לקרן זווית בהיסטוריוגרפיה כפי שהיא באה לידי ביטוי בכתבם של חוקרי התקופה.

למחקר זה מסגרת זמן אשר תתחיל מזמן עליית בני המשפחה לארץ ועוד סוף המאה ה-19. באמצעותה ננסה להוכיח את תרומתם הגדולה של בני המשפחה לבניין הארץ, מבלי להגיע למחוזות נוספים ולהרחיבם מתוך הנחת היסוד "תפסת מרובה, לא תפסת".

המחקר יכתב בצורה כרונולוגית כדי לבסס ציר זמן יציב וברור דרכו נוכל להבין כיצד המשפחה הצליחה ליטול חלק באירועים מרכזיים לאורך התקופה ומדוע הפכו הם למרכז אליו פנו רבים מתושבי הארץ ומבקרים נוספים מחוצה לה. בתחילה נסקור את מקור המשפחה ובניה אשר התבססה בצפת ואת החסות הקונסולרית שניתנה להם ע"י ממשלת צרפת. בהמשך נעלה על הכתב דוגמאות בולטות ממספר יישובים כגון מירון, ראש פינה, יסוד המעלה ומשמר הירדן ונשיב על השאלה (תוך שימוש במקורות שונים) האם הם אשר רכשו קרקעות בארץ ישראל ובהמשך מכרוהם למתיישבים אירופאים. לאחר מכן נעמוד על מושגי התקופה כגון 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' ועל הסיבות בגינן לב העשייה של המשפחה לא מועלה על נס.

מתוך אלה עולה השאלה מדוע בכלל יש צורך להעלות על הכתב את פועלם של משפחת עבו? אם הדבר הוא נהיר וברור לכל, נדמה שזה מיותר, אך לא כך הדבר. בהזכירנו קודם את היישוב הישן, חשוב לציין כי ארץ ישראל הייתה תחת שלטון האימפריה העות'מנית שכוחה הלך והתדרדר עד פירוקה המוחלט בסוף מלחמת העולם הראשונה. לאחר המלחמה החל כינונו של המנדט הבריטי בארץ ועד אותה תקופה היו אלו הספרדים שניהלו את ענייני הארץ. בה בעת כוחה הלך ונחלש ועלתה קרנה של ההנהגה האשכנזית. האם זאת הייתה אחת הסיבות לחקור את פועלה של המשפחה? זאת אחת ההשערות שנעלה במחקרנו שאותה נבדוק, כדי לאשש עומקם של הנחות.

למרות פועלם הרב של בני המשפחה ואישים אחרים, ההיסטוריוגרפיה של העלייה הראשונה כפי שהיא באה לידי ביטוי למשל בספרו של שמואל קליין 'תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל', בספרו של ישראל ברטל 'סיפורי מושבות – סיפורן של חמישים ושתים המושבות בארץ ישראל' וגם 'גלות בארץ: יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות', התעלמו במופגן או לכל היותר מיעטו להתייחס לתרומתם הגדולה והייחודית של בני המשפחה לארץ ישראל והיישוב היהודי בייסוד יישובים וגאולת קרקעות, זאת בהשוואה למקורות אחרים בני אותה התקופה ואף לאחריה. האם דבר זה נבע מהדיכוטומיה של המחקר והחוקרים בין היישוב הישן לחדש משום שאלה החוקרים המעיטו בחשיבותו של 'היישוב הישן' כמניח יסודות ותשתית ליישוב היהודי החדש שהחל להיבנות מתחילת העלייה הראשונה, או בגלל השתייכות ומוצא של המייסדים ואולי סיבות אלה שזורות זו בזו. בחלקו האחרון של המחקר נעמוד על עניין זה כדי להדגיש את תרומת המשפחה לייסוד מושבות וגאולת קרקעות בימי העלייה הראשונה. המחקר יביא לידי ביטוי את העובדה כי הדיכוטומיה בין היישוב החדש לישן מותירה בעלטה יחסית את פועלה של משפחת עבו אשר אינו בא לידי ביטוי בכל ספרות המחקר מהסיבות שהזכרנו לעיל.

כחלק סוגר לעבודה זו נציג את מסקנותינו לאור העובדות שיובאו לאורך העבודה ונעלה מספר אפשרויות למחקרי המשך שבעזרתם הדור הבא ימשיך להטיל אור במקום בו נמצא החושך.

2. משפחת עבו והחסות הקונסולרית

מקורה של משפחת עבו הוא מאלג'יריה, מדינה בצפון יבשת אפריקה. שם המשפחה מבוסס על ראשי תיבות של פסוק הלכות מספר תהלים פרק קי"א פסוק ח': "עשויים באמת וישר". משפחה זו הוציאה מתוכה רבנים וגדולים בתורה ופעלה לגאולת קרקעות והתיישבות בארץ ישראל, דבר שעשה להם שם גדול.

לקראת שנות העשרים של המאה ה-19 עלו בני המשפחה לארץ ישראל והגנו בתקופת השלטון העות'מני על זכויות המיעוט היהודי בצפונה של ארץ ישראל. אחד ממפעליה הגדולים ביותר עסק בהתיישבות בגליל ובגאולת קרקעות.¹ יתר על כן, שלושה דורות מבני משפחת עבו שימשו כקונסולים מטעם ממשלת צרפת בגליל, בטבריה ובצפת.²

תחילתה של השושלת בארץ נעוצה ברב שמואל עבו. הוא נולד באלג'יר בשנת תקמ"ט - 1789, לאביו אברהם, סוחר גדול שעסק ביצוא תוצרת ארצו לארצות חוץ, למד בתלמוד-תורה ובישיבה והוסמך לרבנות. בשנת תקע"ז - 1817 עלה ארצה עם הוריו ומשפחתו והתיישב בצפת.³ הוא הגיע עם רכוש רב והרחיב את עסקיו, בין היתר קיבל מידי דוד ששון⁴ את הזיכיון הבלעדי לסחור בצבע האינדיגו⁵ בארץ ישראל בכלל, ובסביבותיה בפרט. בשנת 1837 התרחשה רעידת אדמה בארץ ישראל שפגעה קשות בצפת וסביבותיה. הרב עבו נחלץ לעזרת התושבים, מימן את שיפוץ הבתים שנחרבו והחל עוזר ביתר שאת לקהילה בצפת אף לאחר מכן.⁶ הוא נפטר בצפת בשנת 1878.⁷

הרב יעקב חי עבו (בנו של הרב שמואל עבו), נולד בשנת 1842 בצפת. שם למד בישיבה והוסמך בה לרבנות. הרב עבו היה ממשיכו של אביו בכהונת הרבנות, כקונסול מטעם צרפת ופעולות גאולת הקרקעות. הוא נישא למלכה, עמה הביא לעולם שני בנים (מאיר ומשה) ובת אחת, מסעודה. הרב יעקב עבו נפטר בשנת 1900.

הרב מאיר עבו נולד בשנת 1870 בצפת שם למד בחדר. לאחר מכן למד במספר מוסדות לימוד בחו"ל ולאחר שחזר לצפת עבד תחת אביו הרב יעקב חי עבו כמזכיר הקונסוליה הצרפתית. כאשר נפטר אביו, נטל דודו, יצחק מרדכי עבו את תפקיד הקונסול. למרות זאת, מאיר עבו המשיך את דרך המסורת המשפחתית כאשר עמד בראש בית הדין בצפת, לא עזב את בית המשפחה ואף הפך חבר במועצת העיר של צפת בה נפטר בשנת 1947.

¹ י' עברון, 'משפחת עבו, האגדה הגלילית', זאב ענר (עורך), סיפורי משפחות: סיפורן של חמישים משפחות בתולדות היישוב, תל-אביב, 1990, עמ' 137.

² י' שרביט, 'צרפת בגליל במאה ה-19', קתדרה, 108 (2003), עמ' 75; נ' שור, 'תולדות צפת', תל-אביב, 1983, עמ' 166.

³ שרביט, שם.

⁴ איש עסקים יהודי ופילנתרופ, מייסד השושלת של משפחת ששון שכוננו בשם "הרוטשילדים של המזרח".

⁵ צבע בין כחול לסגול.

⁶ הד המזרח, 28.7.1944, עמ' 8.

⁷ שרביט (לעיל הערה 2), עמ' 75-76.

למינוי הקונסולרי של בני משפחת עבו ואחרים בגליל הייתה חשיבות גדולה משום שהקונסולים הקרובים לצרפת וטבריה, הסוכן הקונסולרי של עכו והמשנה לקונסול הצרפתי בחיפה היו אמונים על ביטחונם של יהודי הגליל שהיו תחת חסות צרפתית.⁸ בראשית מינוי הקונסולרי של שמואל עבו הוא דאג לשכנע את יהודי צפת וטבריה להירשם אצלו כנתיני צרפת. להצעה זו נענו רבים, אך לא רק הם, אלא רבים מערביי הגליל, בדואים ומוסלמים יוצאי מרוקו נרשמו אצלו כנתיני צרפת וכל אלה זכו אצלו להגנה מפני השלטון העות'מני.⁹ בתקופת השלטון העות'מני הונהג משטר הקפיטולציות¹⁰ שהקנה לקונסולים הזרים השפעה רבה ואת זאת ניצלו בני משפחת עבו לטובתם כאשר רשמו על שמם את רוב הקרקעות שנרכשו להקמת המושבות בגליל העליון משום שהנתינים הזרים לא יכלו לרכוש אותן.¹¹

יעקב חי עבו עשה ככל יכולתו כדי להגן על חיי היהודים וזכויותיהם. ביתו היה פתוח לרווחה, הוא היה מכניס אורחים וכל הזמן פקדו את ביתו מבקרים שרובם ביקשו שיעזור להם בענייני חוק ומשפט וזכה להתחשבות השלטונות בעת הצורך.¹² פעילותו נסובה סביב עניינים חשובים מחד, אך גם בעניינים פשוטים לכאורה: הוא ערך מפקד לנתינים הצרפתים בצפת בשנת 1887 (וניפה אלג'ירים מוסלמים כנתיני צרפת בתואנה שהם לא ממלאים את חובותיהם כראוי כלפי הסוכנות הקונסולרית), הפיק דו"חות לקונסול הצרפתי הכללי בביירות על מצב הביטחון בגליל, פעל להדחת המושל העות'מאני של טבריה מתפקידו משום שזה פגע בנתינים הצרפתיים, היהודים והנוצרים. הוא העניק חסות לנתיני בריטי מפני השלטונות, השיב פרדות שהוחרמו ע"י השלטונות מבעליהם, השיב נערה יהודייה שנחטפה ואולצה להתאסלם ועוד.¹³

למינוי הקונסולרי של משפחת עבו יש מספר גרסאות: יש האומרים שעקב שלטון צרפת באלג'יריה מנהיגי הקהילה היהודית במקום השתדלו למען הרב שמואל עבו משום שסברו שמינויו יוכל להועיל ליהודי הגליל המחזיקים באזרחות צרפתית. בדרך זו הרב יכול היה להגן על היהודים תושבי המקום באופן חוקי ולגיטימי. לעומתם יש אלה החוככים בדעתם לומר שדווקא עקב תלונות היהודים על התנכרות השלטונות העות'מניים והסוכן הקונסולרי הצרפתי בחיפה, פעל משה מונטיפיורי כדי שימונה שמואל עבו לסוכן קונסולרי.¹⁴ על אף האמור לעיל, מסמכים שנמצאו בארכיון נאנט שבצרפת הראו כי כבר במחצית השנייה של המאה ה-19 ניסו הצרפתים למנות מספר פעמים סגן קונסול צרפתי בצפת ובטבריה, ניסיונות שהעלו חרס בידם. אמנם לא הייתה כוונתם הראשונית של השלטונות הצרפתיים למנות את הרב עבו לסוכן קונסולרי, אך משראו שליתר המדינות יש סוכנים קונסולריים יהודים ועבו הוא איש אמיד מבחינה כלכלית המקובל על כל הנתינים הצרפתים, היהודים והמוסלמים כאחד, הוא מונה בשנת 1874 לסגן

⁸ שם, עמ' 76-79.

⁹ ד' תדהר, 'אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו', תל-אביב, 1947, א עמ' 310.

¹⁰ זכויות מיוחדות שהוענקו לאזרחים זרים. הטבות אלו הפכו את הקונסולים לריבונים על אזרחי מדינותיהן בארצות האימפריה העות'מאנית.

¹¹ עברון (לעיל, הערה 1), עמ' 140.

¹² מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק ב, ירושלים, 1937, עמ' 402-403.

¹³ שרביט (לעיל, הערה 2), עמ' 81-86.

¹⁴ שם, עמ' 76; הד המזרח, 24.12.1943, עמ' 7.

קונסול צרפת בגליל.¹⁵ שלושה חודשים לאחר מות הרב שמואל עבו מינו שלטונות צרפת בינואר 1879 את בנו, הרב יעקב חי עבו לסוכן קונסולרי.¹⁶ בכל מקרה אין ספק שמשפחת עבו זכתה למינוי הקונסולרי וכי מינוי זה תרם תרומה חשובה לביסוס המשפחה כחזקה ומקובלת על תושבי הסביבה והשלטונות.

¹⁵ שרביט (לעיל, הערה 2), עמ' 77-78; מעריב, 3.6.1976, עמ' 34.

¹⁶ שם, עמ' 78; צ' אילן, 'מי מרום, אחוזתה של משפחת עבו, קדמה ליסוד המעלה', במערכה, 278 (1984), עמ' 6.

3. משפחת עבו כגואלת קרקעות

הסוכנים הקונסולריים לבית משפחת עבו נאלצו לפעול בשני מישורים אליהם היו מחויבים: כסוכנים קונסולריים הם היו אמורים לייצג את האינטרסים של המדינה שמינתה אותם לתפקיד זה, אך כאנשי דת יהודים הם מחויבים לקיים מצוות שאחת מהן היא יישוב הארץ. הם השכילו לנצל את תפקידם כדי להגן על האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל ולפעול למען השגת מטרותיהם¹⁷. משפחת עבו נתפסה בעיני הציבור כמי שבניה הם תלמידי חכמים ויודעי תורה שיכולים לשנות את מהלכי הענייניים בשלטון. הם נודעו בכך שפעלו למען היישוב היהודי, למען ההתיישבות ורכישת קרקעות.¹⁸

3.1 מירון

מירון ממוקמת בגליל, חבל בצפונה של ארץ ישראל שלאורך הדורות שימשה מוקד עלייה לרגל בעיקר בגלל מקום קבורתו של רבי שמעון בר יוחאי ומערת קברים שנקראה על שם הילל ושמאי.¹⁹ מתוך כך היא באה בקשרים הדוקים עם צפת הסמוכה לה ומוסיף בעניין זה נתן שור:

”משפחת עבו נחשבה למכובדת שבמשפחות העיר וזאת למרות שבתקופה זו הפכו בה הספרדים למיעוט. העושר של המשפחה היה מבוסס, בין היתר, על היותם סוכני צבע הטקסטיל ניל למזרח כולו... יעקב חי עבו היה במשך שנים רבות הסוכן הקונסולרי הצרפתי בצפת... יעקב חי עבו היה קשור, כאביו שמואל לפניו, לענייני מירון, שם קנו את האדמות שמסביב לקבר ר' שמעון בר יוחאי והקימו חלק מן המבנים שעל הקבר. מאוחר יותר רכש יעקב חי עבו חלק מאדמות כפר מירון וניסה להקים במקום ישוב יהודי, אולם הנסיון נכשל. הוא רכש אדמות, שמאוחר יותר הוקמו עליהן המושבות ראש פינה, משמר הירדן ויסוד המעלה.”²⁰

הרב שמואל עבו רכש בשנות השבעים של המאה ה-19 את חלקת הקבר של ר' שמעון בר יוחאי שעליו הקים בית כנסת (הקיים עד ימינו אנו):

”משפחת עבו מוצאה מצפון אפריקה, משם הגיע ראשה, הרב שמואל עבו, בשנת 1817, לבירת הגליל. הרב שמואל עבו הוא שגאל לראשונה, מידי הערבים, את חלקת האדמה הסמוכה לקבר הרשב”י במירון – והוא שהקים את המצבה ואת הבניין הניצב מעל הקבר עד היום הזה.”²¹

¹⁷ שרביט (לעיל, הערה 2), עמ' 87.

¹⁸ מתוך מכתבם של אגודת מתיישבי ראש פינה אל יעקב חי עבו, 2.2.1883, אתר משפחת עבו.

¹⁹ הלל היה נשיא הסנהדרין האחרון בתקופת הזוגות ואילו שמאי היה אב בית הדין בתקופתו.

²⁰ שור (לעיל, הערה 2), עמ' 101, 207.

²¹ מעריב, 16.5.1976, עמ' 6.

הרב עזר ליהודים לרכוש קרקעות בסביבות העיר צפת, רכש מידי בעלי קרקעות באזור כ-7,000 דונם של אדמה חקלאית ועודד התיישבות של יהודים יוצאי כורדיסטאן במקום. אלה עסקו בעבודות חקלאיות ולימוד תורה.²² בני משפחת עבו אף פרסמו בעיתון 'חבצלת' את דבר רכישת האדמות בכפר מירון ואף יצאו בקריאה ליהודי התפוצות לבוא ולסייע ליישוב. כך הם שימשו דוגמה ליהודים שהם קראו להם לעלות לארץ ומתוך כך העלו את רעיון גאולת האדמה, ההתיישבות עליה ועיבודה על נס:

"...לכן גמרנו בלבנו לעזוב את מקומותינו... ועזבנו את מסחרנו... קנינו לנו כברת ארץ גדולה וטובה בהכפר מירון הקדושה הרחוקה מעירנו כשעה וחצי על מנת לעובדה ולשומרה, לעמול וליגע להוציא לחם מן הארץ בעמל ידיים וזיעת אפיים..."²³.

אהרון אבן-חן כתב על יעקב עבו:

"...הוא הרחיב את הפעולה שהתחיל בה אביו במירון, גאל לפני כמאה שנה את אדמות הכפר מירון, וייסד את ההתנחלות היהודית הראשונה בגליל בסביבה המקודשת קדושה היסטורית... קרקעות מירון עתידות היו להימסר במתנה, כעבור שנים רבות, לקרן הקיימת לישראל, והתורם היה בנו של יעקב-חי, מאיר עבו."²⁴

כעשור לאחר שהרב עבו רכש את האדמות במקום הגיעו אליו משפחות נוספות מצפון אפריקה. אלה קיבלו עידוד מהרב יעקב חי עבו הן מבחינת התיישבות והן מבחינת עבודת האדמה. לורנס אוליפנט שהיה סופר וחובב ציונות בריטי שביקר במירון בשנת 1883 סיפר על כך:

"חלק ניכר של הכפר שייך לרבי ספרדי (רבי יעקב חי עבו) ורצונו לעודד את עבודת האדמה בקרב בני דתו. הוא הושיב על האדמה שש משפחות יהודיות יוצאות מרוקו, רגילות בחקלאות והן מצליחות. נוסף אליהן היו גם שתים עשרה משפחות מוסלמיות שביחד מהוות את תושבי הכפר. נתרשמת רבות למראה הידידות ביניהן... השייח' שיבח את היהודים כאנשי עמל וחקלאים טובים. בעברי על פני אדמות הכפר נוכחתי, כי השדות שעובדו בידי היהודים – עלו ביבולם על אלה של הפלחים."²⁵

בהמשך לדבריו של אוליפנט אנו יכולים למצוא עדות נוספת לכך שאדמות כפר מירון היו ברשותו של יעקב חי עבו וזאת על-פי שטר מכר בין המוכר עבו שמכר כ-16% משטח אדמות הכפר שהיו ברשותו לרוכש יעקב ויינשטיין.²⁶

עוד באותה שנה פרסם גם בעיתון המרכזי של יהדות בריטניה נציג אגודת 'חיבת ציון' באנגליה מיכאל גולדסמית' מאמר קצר הסוקר את רכישת האדמות סביב מירון ע"י משפחות יהודיות אשר

²² תדהר (לעיל, הערה 9); ז' וילנאי, אריאל, אנציקלופדיה לידעת ארץ ישראל, תל אביב 1977, ערך 'מירון', עמ' 4366-4367.

²³ חבצלת, 4.12.1887, עמ' 60-61.

²⁴ מעריב, (לעיל, הערה 15), עמ' 35; מעריב, 23.9.49, עמ' 14.

²⁵ וילנאי, (לעיל, הערה 22); ע' הראובני, 'לקסיקון ארץ ישראל', ישראל, 2010, עמ' 586.

²⁶ אצ"מ חטיבות ואוספים, היישוב היהודי בארץ-"פיקא" חברה להתיישבות היהודים בארץ-ישראל - J15\10581\1\2.

לוא כסף וקנו את הקרקע. הוא מספר על איכויות המקום, על מי המעיין והעצים שננטעו במקום ואת היכולות של היהודים להשתלב בעבודת אדמה²⁷ הוא מוסיף ומתאר :

"בכפר מירון מצאתי גם כן משפחות מישראל, אשר הושיבן שם הרב מצפת על אדמתו, זה שנים אחדות. הרב ההוא משתדל הרבה לטובת הקולוניזאציה (ההתיישבות) ע"י בני עמו. הקולוניסטים (המתישבים) ההם היושבים בכפר מירון, הם אלה היהודים שבאו לאה"ק (ארץ הקודש) מטוניס ומאראקא (מרוקו)".²⁸

3.2 ראש-פנה

ראש פינה היא מושבה ומועצה מקומית בישראל הממוקמת במורדות הגליל העליון, למרגלות העיר צפת והר כנען. היא הוקמה בתקופת העלייה הראשונה ושמה ניתן לה על פי הפסוק מספר תהלים קי"ח, 22: 'אבן מאסו הבונים הייתה לראש פינה' ע"י ר' משה דוד שו"ב (ינקוביץ) שכתב זאת בזיכרונותיו ונחשב למייסד המושבה.²⁹

בחודש אייר תרל"ח (1878) החלה ההתיישבות הראשונה בראש פינה ע"י יהודים שהגיעו אליה מצפת הסמוכה. באותה העת שכן כפר ערבי במקום בשם 'ג'עוני' ועל שמו נקראה המושבה החדשה בשם "גיא-אוני" (בדומה לצליל הגיית שמו של היישוב הערבי). המתישבים הראשונים מנו כעשר משפחות אשר התיישבו בחלקו התחתון של הכפר, בבתים ערבים שנקנו יחד עם חלקת האדמה. מפעל התיישבותי במקום זה היה של יהודי צפת והוא שפתח דלת להקמת יישובים נוספים (יסוד-המעלה ומשמר-הירדן למשל) בעתיד הנראה לעין. אלה הוקמו בקשר ישיר למשפחת עבו משום שיישובים אלו נוסדו על אדמות שרכשו בני המשפחה ונמכרו מאוחר יותר למתיישבים מאירופה. אמנם ההתיישבות בגיא-אוני לא צלחה בתחילה, אך זאת הקדימה את הקמת פתח-תקווה. שנוסדה בחודש אב תרל"ח שנת 1878, וכך יהודי צפת זכו להיות חלוצי ההתיישבות בארץ ישראל. יחד עם זאת, על אף ניסיון ההתיישבות שכשל, נותרו אדמות המקום בידי רוכשיו היהודים והניסיון ההוא הטמיע רצון עז להמשיך הלאה ולהתיישב במקום.³⁰

ב-1882, כארבע שנים לאחר שהגיעו למקום המתישבים הראשונים מצפת, יישבו את ראש פינה מתיישבים חדשים, הפעם מרומניה. ב-24 ביולי באותה שנה רכש משה דוד שו"ב (שהיה שליחה של 'חבורה יישוב ארץ-ישראל על ידי עבודת אדמה' ממוינשט, רומניה) כ-4,000 דונם אדמה במקום :

"הכפר ג'יאוני עומד, כידוע, בשפוע הר ... אדמת הכפר מעורבת אדמת הרים ומישור ... בהתבונני אל כל אלה ואל הכפר עם אדמתו הפוריה ומימיו המתוקים, ואוירו המצוין - לבבני המקום ולא יכולתי להפרד ממנו, וכך החלטתי ליסד פה את מושבתנו. אמנם,

²⁷ ג'ויש כרוניקל, 3.6.1883, ללא עמוד.

²⁸ תדהר (לעיל, הערה 9); המגיד, 20.6.1883, עמ' 199-200.

²⁹ מ"ד שו"ב, 'ייסוד ראש פינה', א' יערי (עורך), זכרונות ארץ ישראל, כרך א, רמת-גן, 1974, עמ' 504; מ"ד שו"ב, 'זכרונות לבית דוד', ירושלים, 1973, עמ' 81.

³⁰ ר' אהרנסון, 'לכו ונלכה: סיורים במושבות העליה הראשונה', ירושלים, 2004, עמ' 321.

ותרתי על מעלות אחדות שנעדרו מפה ; חוסר חבור דרכים על ידי כבישים... והאבנים על חלק מאדמתה... אבל אמרתי בלבי, שחטרונות כאלה יכולים להמנות במשך הזמן בידי אדם... לאחר שתרתי את כל הארץ כשמונה הדשים ועברתי בה לארכה ולרחבה ואחרי מו"מ ממושך עם האגודה ברומניה... הוחלט לקנות את אדמת הכפר ג'יאוני - היא ראש פנה".³¹

שו"ב סיפר בזיכרונותיו כי היו אלה משפחת עבו שסייעו ועזרו לו באופן מכריע ברכישת האדמה :

"...ואז עליתי צפתה והתחתי לעסוק עם המוכרים על דבר קניית הכפר... ובהשתדלות דודי הרב ובהשתדלות החכם הרב יעקב עבו חי ואחיו האדון יצחק עבו גמרתי את הקנייה..."³²

כאשר נוסד ועד המושבה, בני משפחת עבו אף נטלו בו חלק כאשר הרב יעקב חי עבו מונה לנשיא הכבוד של הועד, ואחיו הרב יצחק מרדכי עבו היה חבר כבוד בו משום שפעלו רבות למענו, העלו את רעיון רכישת האדמה והרצון להיעזר בעצותיהם המועילות.³³ ב-12 בדצמבר 1882, נערכה חגיגה בראש-פינה לכבוד הפעם הראשונה שתושביה יצאו לשדות אותם חרשו וזרעו. עקב כך נקבע תאריך זה ליום ייסוד ראש פינה.³⁴

בתחילת שנות השמונים של המאה התשע עשרה התגברו גלי עלייה של יהודים לארץ ישראל מה שגרם לממשל העות'מני לעצור את העלייה ואת רכישת הקרקעות בארץ ע"י יהודים. עקב כך פסקו עבודות הפיתוח בראש פינה ולכן בני משפחת עבו הציעו לדוד שו"ב לפנות לשלטונות דמשק על מנת לבטל את רוע הגזרה (משום שמבחינה ניהולית ארץ ישראל הייתה שייכת למחוז בירות³⁵) ולהשיג רישיון לבניית הבתים. הם נתנו לו מכתב המלצה אותו ייעדו לחכם באשי בדמשק, הרב מרקדו אלקלעי. בעקבות פנייה זו נתבטלה שלילת הבנייה בראש פינה ע"י השלטונות כפי שמעיד על כך דוד שו"ב :

"...בראותי כל זאת, החלטתי על פי עצת האחים החכמים עבו (ש אחד מהם החכם יעקב חי עבו, היה קונסול צרפת בצפת, ושעזרו לי הרבה בקניית האדמה), לנסוע לדמשק, שבה היה מושב הוואלי (מושל הנפה) מושל סוריה וארץ ישראל, למען השיג רישיון בניה לבנין הבתים. הם נתנו לי מכתבי המלצה להחכם-באשי (הרב הראשי) בדמשק, הרב מרקדו אלקלעי ז"ל ולעוד אנשי שם... ואני נסעתי לדמשק... אחרי שנתעכבתי כששה שבועות בדמשק... הודיעוני מטעם הוואלי, כי כבר הגיעה התשובה בחיוב, והרשיון נשלח מיד למושל בצפת..."³⁶

יוסי בן-ארצי מוסיף בעניין זה :

³¹ שו"ב, 'זכרונות לבית דוד' (לעיל, הערה 29), עמ' 75.

³² הצפירה, 15.9.1887, עמ' 2.

³³ שם, עמ' 81.

³⁴ שרביט (לעיל, הערה 2), עמ' 93-95; הד המזרח (לעיל, הערה 6).

³⁵ הד המזרח (לעיל, הערה 6).

³⁶ שו"ב (לעיל, הערה 29), עמ' 506-508; שו"ב (לעיל, הערה 31), עמ' 92-94.

"בראש פינה עוכבו רשיונות הבנייה בשל צווי האיסור משנת תרמ"ג, שהביאו להפסקת הבנייה ולאיסורן של כמה משפחות להישאר בצפת. רק במאמץ רב ובעזרתו של יעקב עבו חי, סגן קונסול צרפת בצפת, עלה בידי מייסדי היישוב להשיג מהוואלי (המושל) בדמשק היתר לבנייה".³⁷

בני משפחת עבו היו דמויות מפתח לא רק בעיני שו"ב, אלא גם בעיני מיכאל גולדסמית' שביקר בארץ וציין במכתבו איך האחים לבית עבו הפכו אמוני החתימה על חשבוניות והם אלה שליוו אותו בעת סיור שערך בראש פינה שמאוד מצאה חן בעיניו.³⁸ המשפחה תרמה תרומה גדולה בהרגעת הרוחות במקרים שונים כאשר באחד מהם, יום לאחר ייסוד ראש פינה נורו יריות שמחה בעת חתונה יהודית שנערכה במקום. מיריות אלו נהרג אורח ערבי שאת דמו בני משפחתו היו מוכנים לגאול. האחים עבו הוזעקו מצפת והרגיעו את הרוחות וכך נמנעה שפיכות דמים בין הערבים ליהודים במקום. בשנת 1885 פרסם דוד שו"ב מכתב תודה בעיתון 'חבצלת' והודה להם על כך.³⁹

3.3 יסוד-המעלה

יסוד-המעלה היא מושבה ומועצה מקומית בדרום עמק החולה, אך בטרם זו הוקמה, כבר בשנת 1872 (אחת עשרה שנים לפני הקמתה של יסוד המעלה וכעשר שנים לפני ייסוד פתח-תקווה) נרכשה אדמת המקום ע"י משפחת עבו. בזמן שהערבים קראו למקום א-זַיִד, היהודים העניקו למקום שם עברי, מי-מרום. המקום עובד חקלאית באמצעות פועלים ערבים שחרשו וזרעו הקרקע ואלה היו נתונים לפיקוחו של מנהל עבודה יהודי.⁴⁰ יחסי האמון ההדדיים בין משפחת עבו לערביי הסביבה גרמו לכך שחלקת האדמה במי-מרום נרכשה עוד בימיו של הרב שמואל עבו ועליהן היו עתידות לקום המושבות יסוד-המעלה ומשמר-הירדן:

"באותה תקופה לא היו לפלחים, ובייחוד לבדווים, עובדי האדמה בארץ ישראל, קושנים (שטרי מכירה) על אדמתם. הם ישבו עליה בתוקף חזקה, שהייתה בידם מאבות אבותיהם, שנאחזו באדמה והחזיקו בה בעת שהארץ הייתה הפקר. והנה בא היום והממשלה התורכית הוציאה פקודה, כי עובדי האדמה ובעליה חייבים לרשום את אדמתם בספרי הממשלה, ולהוציא עליה קושנים על שמם. הבדווים קיבלו את הפקודה כגזרה רעה וחששו לרשום את אדמתם על שמם, בחשדם כי הממשלה מערימה עליהם, כדי שתוכל לגייסם לצבא (עד אז היו פטורים מחובת הצבא). בנוסף, היה כרוך הדבר בהפסד ממון, שכן הוטל עליהם לשלם מס רישום.

ובצפת ישבו אז שלושת האחים ה"חכמים" הספרדים, ממשפחת עבו המיוחסת: ה"ה אברהם חיים, יעקב חי ויצחק מרדכי. אביהם הרב החכם ר' שמואל עבו היה הקונסול של ממשלת צרפת בצפת... והאנשים מכובדים בעיני הממשלה ובעיני הערבים שבסביבה. הבדווים, שחיפשו דרך כיצד להעביר מעליהם את רוע הגזרה, פנו אל האחים עבו בצפת,

³⁷ י"ב-ארצי, 'היבטים גיאוגרפיים-ישוביים', עידן, 16 (1992), עמ' 15.

³⁸ שו"ב (לעיל, הערה 31), עמ' 103-104.

³⁹ חבצלת, 4.12.1885, עמ' 81.

⁴⁰ שרביט (לעיל, הערה 2), עמ' 96-98.

בבקשה להוציאם מן המצר על ידי כניסתם כשותפים לנחלתם "איזבד", וכך יוכלו להגן עליהם מפני הממשלה... האחים עבו נאותו לעסקה: נתנו לבדווים כסף, שילמו את מס הרישום, ואת האדמה רשמו על שמם. כך ניצלו הבדווים מן הצרה, והאחים עבו נהיו מעתה לבעלי הנחלה".⁴¹

יונה שמשו כתב בהקשר זה:

"ר' שמואל עבו שעלה מאלג'יר והתיישב בצפת... קנה כמה אלפי דונם במירון... לאחר מכן הוא מרחיק לכת ורוכש אדמות גם בעמק-החולה. הנה כן, כן, קנו חברת אגודת 'נחלת כרם ושדה' את 2,500 הדונם הראשונים מידי משפחת עבו במחיר הסמלי של 15 פרנקים..."⁴²

בשנת 1883, כעשר שנים לאחר רכישת האדמות ע"י משפחת עבו נמכרו כ-3,000 דונם לשליחי חברת 'נחלה שדה וכרם' שברובם היו ממזריץ' שבפולין ואלה ייסדו את המושבה 'יסוד-המעלה'. הרב יעקב חי עבו השיא את בתו היחידה מסעודה לאריה לייב לובובסקי אחד החלוצים שהתיישבו במקום ואף היה חתום על שטר המכירה כפי שמעיד על כך דוד שו"ב:

"וכיון שהמוכרים יהודים כשרים חכמים ורבנים ואחד מהם הוא קונסול לממשלת צרפת, וגם הוא, הקונסול, חתם על שטר המכירה... שטר מכירה כתוב וחתום בידי האחים עבו, שגם הקונסול בתוכם, אין לך קנין גדול ממנו".⁴³

יתר על כן, אנו מגלים כי בבעלותו של הרב עבו היו שטחי אדמה השייכים לו ביסוד-המעלה שכן העניק הוא כמתנת נישואין לחתנו לובובסקי כ-137 דונם אדמה במקום.⁴⁴ כך כתב הקצין היהודי מאנגליה, גולדסמית', שביקר בצפת ב-1883:

"הקולוניאלי מירוס נוסדה לפני י"א שנה ע"י יהודים ספרדים אחדים מצפת, אשר גמרו בדעתם להחיות עצמם מעבודת אדמה. למטרה זו קנו שלושת אלפים דונם אדמה. כאשר החלו לבנות הבתים מצאו אבן אחת ועליה כתובת בארמית... האבן הזאת באה לידי החכם יעקב חי עבו והניחה לאבן פנה לבית אשר בנה".⁴⁵

עוד כתב בנושא זה ד"ר צבי אילן:

⁴¹ א"מ חריזמן, 'נחשולי החולה: תולדות יסוד המעלה ומייסדיה', ירושלים 1958, עמ' 11; הד המזרח, (לעיל, הערה 14), עמ' 7-13.

⁴² למרחב, 16.10.1958, עמ' 3.

⁴³ שו"ב, 'ייסוד ראש פינה', (לעיל, הערה 29), עמ' 506-507.

⁴⁴ ארכיון המדינה, 'שאלונים בהם רשימת מייסדי יסוד המעלה', מס' תיק - פ-11/2882, עמ' 49.

⁴⁵ המגיד (לעיל, הערה 28).

"...היה זה מפעלו של יעקב חי עבו... בעצמו עזר ליישב יהודים בכפר הערבי מירון. שם התיישבו משפחות יהודיות לעבד את האדמה שרכשו או חכרו ממנו, ולמקום קראו 'מושבה מי-מרום' בפירוש".⁴⁶

האבן אותה מזכיר גולדסמית' נמצאה תוך כדי חפירה, בזמן שבני משפחת עבו העבירו לעולים ממזריץ' את האדמה שרכשו. הכתובת החקוקה בארמית הייתה: "יזכר לטאב מאן דמיטבתי", כלומר מי שיתיישב במקום ייזכר לטוב. אין יודעים היכן אבן זו נמצאת כיום, אך מספר אנשים חיפשו אותה בין היתר נשיא המדינה יצחק בן-צבי ויהודה גרינקר⁴⁷ אשר שלח מכתב ב-1958 לרפאל עבו בו כתב על סבו הרב יעקב עבו והאבן הנעלמת:

"לפי הודעת נשיא המדינה, אף הוא משער שברשות משפחתך, נמצאת האבן שנמצאה לפני 75 שנה, באדמת איזבד היא אדמת יסוד-המעלה. כידוע לך בודי (בודאי) כי הסבא שלך מר יעקב עבו ז"ל, כהן בזמנו כמ' קונסול צורפת בצפת, והוא אשר מכר את אדמת איזבד למתיישבים הראשונים ביסוד-המעלה".⁴⁸

ד"ר צבי אילן מביא במאמרו "מי מרום אחוזתה של משפחת עבו קדמה ליסוד המעלה" את עדותו של גוטליב שומאנר בדבר יסוד המושבה:

"כמאה מטרים מצפון לגבעת חורבת תליל נמצא המקום שילידי צפת יסדו. ואחר-כך הבארון רוטשילד לקח תחת חסותו. וקיים עתה בהצלחה בשם זביד או יסוד-המעלה".⁴⁹

3.4 משמר-הירדן

משמר הירדן הייתה מושבה שהוקמה בגליל העליון בשנת 1884, בזמן העלייה הראשונה. בתחילה נקרא שמה 'שושנת הירדן' כאשר ראשיתה של מושבה זו נעוצה גם כן במשפחת עבו. היא הייתה שייכת לערביי כפר מירון שבזמן החורף היו יורדים לחרוש ולזרוע את אדמותיהם יחד עם בהמותיהם ודרו במערות הסביבה. לאחר מכן היו חוזרים לבתיהם ומגיעים למקום שוב כדי לאסוף את יבולם. דבר זה לא הסב להם נחת משום שהבדואים שהיו רועים את צאנם נכנסו לשדותיהם על עדריהם ופגעו בתבואה. נוסף על כך מחלת המלריה השתוללה במקום ולכן החליטו בעלי הקרקעות למכור כ-2,800 דונם לרב יעקב חי עבו. אדמות אלה היו ממוקמות מערבית לגשר בנות-יעקב:

"אדמת משמר הירדן הייתה שייכת לכפר מירון אשר לרגלי הר ג'רמק היפה וההיסטורי, וערביי כפר מירון היו יורדים בתחילת החורף עם בהמות וזרעים לחרוש את אדמתם הרחוקה, כשאר ערביי הכפרים שבהר, שהיו יורדים לחרוש בעמק. הם היו מתגוררים

⁴⁶ דבר, 10.6.1983, עמ' 20.

⁴⁷ יליד המושבה, אסף וכינס חומרים ומסמכים ראשוניים של מושבת יסוד-המעלה שנערכו לספר ע"י א"ב חריזמן.

⁴⁸ אתר משפחת עבו, 'יסוד המעלה' בתוך גאולת הקרקע בגליל.

⁴⁹ אילן (לעיל, הערה 16), עמ' 11.

במערות הנמצאות עד היום בנקיקי הסלעים, וששרדו מימי הכנענים והיהודים. כיוון שגמרו את הזריעה, חזרו לכפרם, ובזמן הקציר ירדו שוב לאסוף את יבולם. סדר זה לא שרתה בו ברכה, והבדווים השכנים היו מציקים לפלחי ההר; בזמן העדרם היו עולים עם עדריהם על התבואה ומחבלים בה – ואין מי שיכהה בהם – ואם אדמת המישור כולה כך, אדמת משמר הירדן כל שכן – כי גם ה"מלאריה" הייתה עושה שמות בפלחים וקדחת שחור השתן הפילה בהם מתים רבים, כי לא היו יודעים לשמור על בריאותם באקלים זה. הם מכרו אפוא את הקרקע עם הזכויות לחכם יעקב חי עבו, איש צפת, ששימש בה קונסול צרפת...⁵⁰

בשנת 1884, הגיע לישראל מרדכי לובובסקי, קרוב משפחתו של יעקב עבו⁵¹ (שבתו הייתה נשואה לבנו הבכור של מרדכי, אריה) מארצות-הברית. הוא גמר אומר בלבו לרכוש את האדמה בסביבות גשר בנות-יעקב, רכש מיעקב חי עבו 2,000 דונם סמוך לגשר וקרא למקום 'שושנת-הירדן'. בזמן שחלף מאז ניסה להקים במקום אחוזה או חוות בוקרים בדומה לאלה הנמצאות בארה"ב ואת האדמה החכיר לאריסים ערבים. תכניות אלו העלו חרס בידו. לובובסקי ניסה להקים מלון באזור (מהלך שלא צלח) ולאחר מכן נטש את האדמות ועבר להתגורר ביסוד-המעלה. שש שנים לאחר מכן הוא העביר לדוד שו"ב את מרבית אדמותיו כדי שיקים במקום יישוב יהודי והוא חילק את השטח ליחידות קטנות יותר ואף העניק למושבה החדשה את שמה 'משמר הירדן':

"בגליל העליון נמצא אז איש ושמו מרדכי ליובובסקי שבא מאמריקה וקנה לו אדמה. בערך 2800 דונם, אצל הגשר הנקרא, "ג'שר בנת יעקב" - והתחיל לבנות לו בית על שפת הירדן במטרה להתישב שם, ליסד לו חוה כמנהג אמריקה... הוא פנה אלי... הצעתי לפניו ליסד על אדמתו מושבה של פועלים ע"פ האופנים האלה: הוא ימכור לי תשעה חלקים מאדמתו, בתנאי שאת הכסף מחיר האדמה יקבל רק מקץ שמונה שנים... הוא הסכים להצעתי, ועשיתי עמו חוזה על הקניה... וכיון שבניתי את המושבה אצל הגשר שעל הירדן, ששם עומד תמיד משמר של אנשי צבא הממשלה, קראתי לה "משמר-הירדן".⁵²

מספר שנים לאחר מכן נפגע יעקב עבו בתאונה ומת בעקבותיה ובנו מאיר הפך לממשיך דרכו. שמו נקשר למשמר-הירדן משום שמספר שנים לאחר מכירת הקרקע של לובובסקי, הבעלות נרשמה באופן זמני על שמו של פקיד הברון רוטשילד יהושע אוסוביצקי. זה הודח מתפקידו והלך להתלונן אצל ידידו המושל שהיה בביירות כי האדמה וכל אשר עליה שייכת לו ואליה פלשו איכרים מסיגי גבול שיש לגרשם. המושל קיבל את טענתו וציווה לפנותם מהמקום. מושל צפת היה אמור להוציא את צו הפינוי לפועל ופקיד הברון החדש מיהר להיוועץ עם מאיר עבו משום שהאדמות היו רשומות בספרי האחוזה כשייכות למשפחה והם יכלו לתבוע את הבעלות עליהן. מתוך כך כל בני משפחת עבו עברו להתגורר במשמר-הירדן, דרו בבתים הנושאים והודיעו שלא יעזבו את המקום ואף יגנו על זכויותיהם בנשק אם יצטרכו. משום שאלה היו נתינים צרפתיים היססו השלטונות לפנותם ואלמנתו של יעקב עבו פנתה לשגריר הצרפתי בקושטא לשם עזרה. הוא

⁵⁰ א' עבר הדני, 'משמר הירדן: מושבת הספר שנפלה, 1884-1948', תל-אביב, 1964, עמ' 77; ראיון עם יוסף עבו עברון, 'מדור לדור', 1988, דקה 40:11.

⁵¹ אהרנסון (לעיל, הערה 30), עמ' 353.

⁵² שו"ב (לעיל, הערה 31), עמ' 133-134; שרביט, (לעיל, הערה 2), עמ' 99-100.

הורה למושל בביירות להפסיק כל פעולה נגד תושבי משמר-הירדן עד לבירור סופי של העניינים עם אוסוביצקי. בסופו של דבר צו הגירוש בוטל והאיכרים חזרו לבתיהם.

4. 'יישוב ישן' – 'יישוב חדש'

"מי שבידיו השליטה על העבר, בידיו השליטה על העתיד; מי שבידיו השליטה על ההווה, בידיו השליטה על העבר". משפט זה שאמר הסופר הבריטי ג'ורג' אורוול הוא סימבולי לחלק זה של המחקר. באופן כללי, ההיסטוריוגרפיה נוטה לחלק תקופות מסוימות ולייחדן ובכך למצוא את ההבדלים בין התקופות, אך למעשה התקופות אינן מנותקות אלה מאלה. למרות החלוקה לתקופות לא ניתן לומר שתהליכים שהחלו בתקופה אחת לא חדרו לתקופה שלאחריה ואם כך הדבר, האם תהליך שהחל בתקופה א', אך נמשך אל תוך תקופה ב' יכתב בדפי ההיסטוריה כשייך לשתי התקופות או רק לאחת מהן? טעם זה בא לידי ביטוי בפרק זה של המחקר בין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש' שיכול לסמל את הדיכוטומיה שנוצרה ביניהם. מתוך כך ננסה להגדיר את שני המושגים הללו ונקשרם לבני משפחת עבו. האם הם חלק מהיישוב הישן? האם היו להם את המאפיינים המובהקים המשייכים אותם ליישוב הישן או החדש? היכן מקומם במהלך תקופות אלה? על זאת נענה בהמשך, אך תחילה נגדיר מונחים אלו:

'היישוב הישן' הוא כינוי שניתן בהיסטוריוגרפיה ליישוב היהודי שהתפתח בארץ מסוף המאה ה-18 כאשר תמורות שחלו ביישוב במהלך המאה ה-19 הגבירו ביתר שאת את התגבשותו וצמיחתו. היישוב גדל מבחינה דמוגרפית, אך זה קרה בעיקר בגלל הגירה חיצונית אליו שכן הוא לא יכול היה לגדול מריבוי טבעי בלבד עקב שיעורי תמותה גבוהים (בשלהי המאה ה-18 מנה היישוב היהודי בארץ כ-6000 נפש. כמאה שנים אחר-כך, בראשית שנות ה-80 של המאה ה-19 מנה היישוב היהודי כ-26 אלף נפש. זהו תחום גידולו של "היישוב-הישן")⁵³. היישוב בארץ ישראל היה בשולי המודרניזציה שנתנה את אותותיה באירופה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. שנות הצמיחה וההתגבשות של היישוב הישן היו מעין תקופת מעבר בין הזיקה המסורתית לארץ ישראל לבין צמיחתם של רעיונות של התנועה הלאומית המודרנית. באותו זמן עלו לארץ חסידים מאירופה והקשר נשמר עם הקהילות היהודיות שבצפון אפריקה.

היישוב הישן צמח על בסיס רעיוני ותשתית ארגונית שיסודם היה בחברה המסורתית, אך הוא הלך והתפתח בצל השינויים שהתרחשו בקהילות שמהן עלו מייסדי היישוב. ה"מודרניזציה" של היישוב הישן התרחשה באיחור ובאיטיות, וזיקתו של היישוב לתהליכים המרכזיים שהלכו ושינו את דמותה של החברה היהודית הייתה שולית, אולי שלילית. תהליך חדירתו והשפעתו של המערב הטביע את חותמו על החברה היהודית בארץ ישראל. אחת התמורות הבולטות ביישוב הייתה המעבר מעליונותה הכמעט מוחלטת של הקהילה הספרדית שרובה הגיעה מן הקהילות שבאימפריה העות'מנית, להטרוגניות גוברת והולכת בצביון התרבותי והארגוני של החברה. היסוד המזרח אירופי, שהיה שולי למדי במאה השמונה עשרה, הלך והתחזק ויצר דפוסים חדשים

⁵³ י' ברטל, 'היישוב הישן', עת-מול, 119 (1995), עמ' 119.

שתלותם בקהילות הספרדיות הצטמצמה ואלה הלכו והתחזקו במאה התשע עשרה. הקבוצות האתניות השונות שמרו על הווי חיים נפרד שהוכר על פי חוק ומנהג ונתחם לאזורי מגורים שונים, רובע, שכונה או חצר.⁵⁴ הכינוי "יישוב ישן" התייחס בעיקר לחוגים בעדה האשכנזית שרצו לשמר את אורחות חייהם כחברה שכל בניה לומדי תורה. החברה שניסתה לשמר ערכיה סירבה לשנות את אורחותיה והתנערה מהביקורת על אופיין של מסגרות הלימוד השמרניות והתנגדה להרחבת מעגל העוסקים במקצועות שונים לפרנסתם על חשבון הקדשת כל עתותיהם ללימוד תורה. מתוך כך הסתמכו חוגים אלה על כספי חלוקה שהגיעו ממקורות חיצוניים שפרנסו אותם.⁵⁵ היישוב נוסד על בסיס פילנטרופי, כאשר ירושלים היא המרכז של היישוב הישן, אך מצטרפות אליה גם ערים נוספות כגון צפת וטבריה.⁵⁶

הבסיס האידיאולוגי לאיסוף כספי החלוקה היה שאם אדם בא לירושלים לחיות וללמוד בה הרי הגולה צריכה לספק לו את מקור פרנסתו. לעומת זאת, יש הטוענים כי היישוב החדש צמח מתוך היישוב הישן עצמו משום שלא נוצר עימות ממשי בין אנשי היישובים משום שהשקפה מסורתית הייתה לשניהם. במהלך הזמן אנשי היישוב החדש שהגיעו לארץ בתקופת העלייה הראשונה השתדלו להתרחק מירושלים ומבני היישוב הישן שבה.⁵⁷

הכינוי 'יישוב חדש' מתייחס לעולים שעלו לארץ במטרה ליצור מרכז חדש המבוסס על ערכים לאומיים מודרניים - היווה בתחילת כעשרת אלפים נפש. יחד עם זאת, מיעוט זה עמד במרכז ההתעניינות של רבים בעולם היהודי שראו בו את האוכלוסייה העתידה של ארץ ישראל. רוב מנהיגי היישוב הישן (בעיקר האשכנזים) הביטו על החדשים בחשדנות ובעוינות, ותיארו אותם ככופרים ודוחקי קץ. מערכת היחסים בין אלה הייתה לא תקינה כמעט מלכתחילה כאשר כל אחד מהם פסל בדרך כלל את אורח החיים והערכים של משנהו. כמחצית מאנשי היישוב החדש התגוררו בעשרים מושבות חקלאיות שהוקמו על ידיהם, וכמחצית בערים, בעיקר ביפו ובחיפה. העולים החדשים עלו לארץ ברובם כדי לחיות בכפר ומבחינת המוצא העדתי הפך היישוב החדש להיות מורכב ברובו המכריע מאשכנזים, בעיקר ממזרח אירופה.⁵⁸ בתוך היישוב החדש נכללו האיכרים היהודיים והפועלים החקלאיים במושבות וגם בעלי-מלאכה שונים וסוחרים בערים, שחיו 'חיי יצירה מודרניים'. בצד המושבות העבריות, שהן היסוד לבניין היישוב החדש, מצויות 'ערי היישוב החדש', יפו וחיפה ולא ערים אחרות.⁵⁹

למעשה אנו יכולים לומר שהיישוב היהודי בארץ ישראל עבר תמורות רבות במהלך המאה השמונה עשרה והתשע עשרה. שינויים אלו באו בעקבות חילופי שלטון שבאו לידי ביטוי בשקיעתה של האימפריה העות'מנית עד התפרקותה המוחלטת, והלכי רוח ומודרניזציה באירופה שהלכו ונכנסו לארץ ישראל עם העולים החדשים. ככלל, לא עמדנו על כל הסיבות שהביאו לשינויים אלו,

⁵⁴ י' ברטל, 'ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מנית (1799-1917)', ישראל ברטל ויהושע בן-אריה (עורכים), התגבשותו של היישוב הישן בארץ ישראל: המסגרת ההיסטורית וקווי היסוד, ירושלים, 1983, עמ' 196-194.

⁵⁵ מ' גריצוויג, ר' פלג ושי' יהב, 'זאת ירושלים: חלק שני - מהתקופה הצלבנית עד ימינו', ירושלים 1993, עמ' 151.

⁵⁶ י' קניאל, 'המונחים יישוב חדש ויישוב ישן בעיני בני הדור ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה, 6 (1977), עמ' 4.

⁵⁷ י' בן-אריה, 'ירושלים במאה ה-19', תל-אביב, 1980, עמ' 35.

⁵⁸ ד' גלעדי ומ' נאור, 'ארץ ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה 1900-1950', רעננה, 1990, עמ' 14-15.

⁵⁹ גריצוויג, פלג ויהב (לעיל, הערה 58), עמ' 6.

אלא רק באופן חלקי כדי להדגיש את הבידול שנוצר בין אנשי היישוב הישן לחדש, השוני בתפיסת העולם וחילופי התפקידים אותם החזיקו בתחילה הספרדים שלא נסמכו על כספי תמיכה וחלוקה, אך עם היחלשותו של השלטון העות'מני עברו אלה בהדרגה אל האשכנזים שהסתמכו בפרנסתם על כספים ונדבות שהגיעו מחו"ל:

"יהודי ירושלים, כולם אינם עוסקים אלא במסחר, ורובם מתפרנסים מנדבות אחיהם שבארצות נכר, והם מבליים את זמנם בתפילה ובעבודת הבורא למען הנדבנים, שאינם יכולים לעלות לארץ בעצמם בגלל עסקיהם או מחמת המרחק".⁶⁰

היישוב הישן נחשב ליישוב לא יצרני ומכביד שהיווה חלק מעולמם הרעיוני של העולים (אם בצדק ואם לאו), ואלה התקבעו בספרות כתדמיתה של החברה המסורתית:

"תדמית החברה המסורתית בכלל, ויהדות מזרח-אירופה בפרט, כפי שעוצבה בספרותה של תנועת ההשכלה לזרמיה, תקופותיה וגלגוליה: יישוב לא פרודוקטיבי, קיום טפילי על כל הכרוך בכך, 'רביניזם' ועיסוק בתלמוד ובמיסטיקה- כעין סניף לחברה המזרח-אירופית הטעונה גם היא שינוי..."⁶¹

היישוב היהודי בארץ נחלק לשני מחנות – אשכנזים וספרדים, בראשו עמדו הספרדים אשר עמדו בקשר ישיר עם השלטון התורכי. אלה נבדלו מאלה גם באורח חייהם ואף בלבושם. הספרדים מצאו פרנסתם בכוחות עצמם והיו חלק מהיישוב הישן. האשכנזים לעומת זאת נדחקו לקרן זוית, דבקו בעולם המסורת וההלכה והתפרנסו מכספי תמיכה וחלוקה שהגיעו בעיקר ממקורות חיצוניים. הגידול הדמוגרפי לארץ הביא עמו עולים עם רעיונות שונים והחלה היפרדות של העולים שהפכו לדומיננטיים ביישוב החדש ונטו לנתק עצמם בכוונה גמורה מן הכלכלה ומהמרקם החברתי הארץ-ישראלי, כדי ליצור חברה יהודית, אוטונומית ונפרדת מסביבתה. מתוך כך אנו עדים לשני הבדלים בין העולים ליישוב הספרדי והאשכנזי כאחד שנחשב בעיניהם כיישוב ישן ועוד לפני כן היבדלות בין ספרדים לאשכנזים. בעזרת אלה נוכל לשפוך אור על המשך מחקרנו.

⁶⁰ י' ברטל, 'יישוב ישן ויישוב חדש - הדימוי והמציאות', קתדרה, 2 (1976), עמ' 7.

⁶¹ שם, עמ' 6.

5. משפחת עבו במעבר בין היישוב הישן לחדש

אם נעמוד על מאפייני היישוב הישן נגלה שבני משפחת עבו שעלו לארץ בתחילת המאה השמונה עשרה לא התאימו למאפייניו באופן מובהק. הם אמנם היו רבנים, אך לא נסמכו על כספי החלוקה כפי שהזכיר צבי אילן שהביא את דבריו של לורנס אוליפנט שביקר בצפת:

"תושבי צפת החרדים מתנגדים להתיישבות חקלאית ומעדיפים להמשיך לחיות על 'החלוקה' אך הרב הספרדי ר' יעקב עבו (שרכש את אדמות יסוד-המעלה) סייע למתיישבים לרכוש 1000 אקרים (כ-4,000 דונם) אדמה, בתנאים טובים, מהכפר המוסלמי ג'עונה".⁶²

כפי שהזכרנו בתחילת המחקר, הם הגיעו לארץ שלא מאירופה, היו בעלי רכוש רב ואף קיבלו זיכיון בלעדי לסחור בצבע האינדיגו, כלומר התפרנסו בכוחות עצמם. לורנס אוליפנט אמר שישן מספר דעות קדומות שחיבלו ביישובה של הארץ ע"י יהודים משום שהיהודי אינו מסוגל להיות חקלאי, הארץ שוממה ושורר בה חוסר ביטחון.⁶³ לפי האמור לעיל ניתן לראות שבני משפחת עבו עסקו ברכישת קרקעות, התיישבו בהן בעת הצורך ותמכו במייסדי המושבות בזמן שנצטרכו עזרה מול השלטונות או תושבי הסביבה. בהנחה שבני המשפחה לא ענו על הסטראוטיפ המובהק של אנשי היישוב הישן נשאלת השאלה היכן מקומם בהיסטוריוגרפיה בין המאות ה-18 וה-19? מדוע זאת התעלמה מפועלם או לכל הפחות מיעטה להתייחס אל פועלם כמניחי התשתית להתיישבות והקמת יישובים בארץ ישראל?

שמואל קליין כתב בספרו 'תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל' על רעש האדמה שפקד את העיר צפת בשנת 1837. הוא מספר על ההריסות הגדולות, על האבדות בנפש ועל גורל הניצולים. נוסף על כך הוא הגדיל לספר על המסייעים לנפגעי הרעש ואלה המקימים ארגון עזרה לנפגעים כמו ר' צבי הירש לעהרן ור' ישראל משקלאוו ועל ניסיונות גיוס הכספים מהיהודים היושבים בחו"ל:

"באמסטרדם סדר את ארגון העזרה... ר' צבי הירש. מיד אחרי קבלת מכתבים ממקומות שונים בארץ ובסוריה ערך עם שאר עסקני הקהל מכתב חוזר לקהלות לעורר אותן לנדבה חדשה... ישוב צפת על כל פנים אז חדל לזמן מה, ומחרבנה של צפת נתמלאת ירושלים בעיקר בהשתדלותו של ר' ישראל, שמלבד ידיעותיו הגדולות בתורה היה גם אישיות

⁶² דבר, 2.12.1977, עמ' 46.

⁶³ שרביט, (לעיל, הערה 2), עמ' 88; צ' אילן, 'לורנס אוליפנט וארץ הגלעד', קתדרה, 27 (1982), עמ' 146-150.

מוסרית גבוהה... וכדאי הוא שנוכיר את שמו בין אלה שעשו גדולות בעד ישוב ארץ ישראל.⁶⁴

לעומת זאת ובאותו עניין כותב אלי שילר על רעידת האדמה בצפת :

"ארבעת בתי הכנסת ברובע שנפגעו ברעש, שוקמו. בית הכנסת האר"י של הספרדים ובית כנסת של ר' יוסף בנאה נפגעו כנראה קשה במיוחד... בשיפוץ בית כנסת האר"י של הספרדים טיפל שמואל עבו, שאף השיג פירמאן ממשלתי המתיר את בנייתו מחדש, אך הוא התקשה לגייס את המשאבים לשיקום ופנה לעזרת יהודי איטליה, שישבו באלכסנדריה שבמצרים... עבו טיפל גם בשיפוץ בית הכנסת אלשיך, ששמו היה אז "בית הכנסת בעלי תשובה", שנפגע אף הוא ברעש..."⁶⁵

העיתונאי אהרון אבן-חן כתב על תרומת משפחת עבו לאחר הרעש :

"אחר הרעש שפקד את העיר בשנת 1837, הרס את מבניה וקטל אלפים מתושביה, היה הוא בין מקוממי היישוב מחדש, נסע לדמשק, הביא פועלי בניין להקים את הבתים שנחרבו, שקד להחזיר תושבים רבים שנמלטו מפני האסון לטבריה, לחברון ולירושלים..."⁶⁶

הרב שמואל עבו התמסר לשיקום העיר ומוסדותיה לאחר רעידת האדמה. נוסף לבית הכנסת של האר"י שבני המשפחה עזרו בשיקומו, הם תרמו לשיקום בית הכנסת ע"ש יוסף בנאה (כאשר במשך שנים ארוכות היה שמואל עבו פרנסו של בית הכנסת) וגם לבית הכנסת ע"ש ר' יצחק אבוהב שהיה בין הגדולים והעתיקים מבין בתי הכנסת הספרדיים בעיר.⁶⁷

זאב ענר הוא עורכו של ספר הסוקר את תולדותיהן של חמישים ושתיים מושבות בארץ-ישראל. אחת המושבות היא ג'עוני (גיא-אוני) שלימים הפכה לראש פינה. סיפורו על יסודה של מושבה זו מתחיל ביוסף פרידמן שנולד בטבריה והחל לסחור באתרוגים. הוא חיפש אדמה טובה לגידולם וכך התגלגל אל הכפר ג'עוני כאשר בהמשך הצטרפו אליו משפחות מצפת ובכך קבע את תחילת הנוכחות היהודית בג'עוני לשנת תרל"ח (1878). הוא מציין כי עבור קבוצת המתישבים הראשונה שמנתה כ-5-6 משפחות נרכשו כשליש מאדמות הכפר נוסף על זכויות מים. לאחר מכן הוא מספר על דוד שו"ב שהגיע למקום, ציין את מעלותיו ורכש את אדמת המקום (שברובו היה נטוש) בשנת 1882 מיהודי צפת "כנראה כארבעת אלפים דונם".

ענר מציין את התקרית בחתונה שנערכה במקום :

"בעת החתונה הראשונה במושבה אירעה תקרית שבמהלכה נהרג פועל בניין ערבי מצפת באקדחו של אחד מבני המשפחות הרוסיות. העובדה שההרג היה בשוגג, לא מנעה התנפלות על המושבה לנקמת דם. נדרשה הגנה של ערביי ג'עוני ושל חיילים תורכיים.

⁶⁴ ש' קליין, 'תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל', תל-אביב, 1950, עמ' 236-237.

⁶⁵ א' שילר, 'הרעש בצפת בשנת תקצ"ז/1837'. אריאל, 158-157 (2002), עמ' 111; שור (לעיל, הערה 2) עמ' 194.

⁶⁶ מעריב (לעיל, הערה 15).

⁶⁷ מ' בן יעקב, 'היהודים המערביים בצפת במאה התשע-עשרה', אריאל, 158-157 (2002), עמ' 231-232.

לאחר תיווך ארוך נאלצו המתיישבים לשלם סכום כופר, שרוקן לחלוטין את קופתם המרוששת.⁶⁸

בשני המקרים הללו ענר לא מזכיר את פועלם של משפחת עבו בסיוע לרכישת אדמות המושבה ואת תיווכם בזמן מקרה ההרג בחתונה כפי שציין זאת שלמה אביגדורי בכתבה שערך על בני המשפחה :

"ובימים ההם שימש החכם **יעקב חי עבו** (ההדגשה במקור) כקונסול של צרפת בצפת, ובהיותו מכובד גם על התושבים הערבים, עמד בפרץ והציל את המושבה מאסון גדול. מיד לאחר המקרה, הגיע מצפת לראש-פנה, יחד עם שני אחיו החכם הזקן ר' אברהם עבו והחכם הרב יצחק עבו, בלוית פלוגת צבא, שנשלחו לשם ע"י השלטונות. הקונסול הנכבד עודד את המשפחות המחותנות להמשיך בשמחת החתונה, והודות להשפעתו הרבה, באו לחתונה גם זקני-הפלחים הערבים מג'עוני הסמוכה, שלא חדלו מלרקד במשך כל הלילה".⁶⁹

נוסף על כך, ענר אינו מציין את איסור הבנייה של השלטונות העות'מנית במקום ואת הסיוע של משפחת עבו לדוד שו"ב כדי לבטל את רוע הגזרה. פועלם במקרים אלו לא מוזכר כלל. דוגמא נוספת לכך היא בתכנית הרדיו שנעשתה על מושבת יסוד-המעלה בשנת 1953, בה רואיינו בני המקום שסיפרו מזיכרונותיהם על מייסדי המושבה מימיה הראשונים והלאה. טרם לכן, הקריינית הציגה את המושבה :

"...תחילה של המושבה בשנת 1884, בקבוצה של שנים-עשר איש מבני מזרץ' אשר בפולין. יהודים שעלו לארץ מתוך דחיפה דתית וקנו להם איש מאה ועשרים דונם... ולמדו את החקלאות בדרך הקשה של כישלונות וקדחת עליה יעיד בית הקברות הגדול שליד היישוב הזעיר..."⁷⁰

בעדות אישית, מספר נכדו של מייסד המושבה אריה לובובסקי את סיפור רכישתה של יסוד-המעלה ומשמר-הירדן :

"בבית הקברות הישן של משמר הירדן... מצויה מצבת אבן. כאן קבור סבי, אריה לייב ליפא לובובסקי, מייסד המושבה, ואני נקרא על שמו. סבי היה עתיר נכסים וממון מירושת אביו. עם עלייתו לארץ לפני 122 שנה, רכש חלקת אדמה בחיפה... אחר כך שם פעמיו לגליל. לאחר משא ומתן שארך שנה תמימה, רכש כאן נחלה בת 8,200 דונם, שעלתה לו ממון רב. מיד התחיל בבניית אחוזה חקלאית כמקובל באמריקה וקרא לה "שושנת הירדן" על שם שושנות המים שגדלו בסבך ימת החולה. אחר כך יצא ללונדון וייסד חברת מניות כדי להקים מלון דרכים ליד גשר בנות יעקב, שביקש לקרוא לו "גראנד הוטל". בינתיים אדמות המושבה הכזיבו והוא בא בדברים עם דוד שו"ב, מראש פינה,

⁶⁸ ח' גורן, 'ראש פינה – הראשית בגיא אוני בשנת 1878', זאב ענר (עורך), סיפורי מושבות : סיפורן של חמישים ושתיים מושבות בא"י, רעננה, 1995, עמ' 214-216.

⁶⁹ הד המזרח (לעיל, הערה 14) ; מעריב (לעיל, הערה 15).

⁷⁰ ארכיון הספרייה הלאומית - תכנית הרדיו 'אבני דרך יסוד המעלה', קול ישראל, הקלטה 2711.

בהצעה להפריט את אדמותיו וליישב עליה תלמידי חכמים. הוא ביקש למכור להם מטעי שקדים, רימונים ותאנים, כדי שכעבור ארבע שנים ימכרו את התוצרת בשווקים של דמשק ועכו, וכך ישלמו את שכר הנחלה. אך הקשיים היו רבים, והתכנית כשלה... לימים רכש סבי חלקת אדמה גדולה במושבה יסוד המעלה השכנה, והקים בה בית איכרים רחב מידות.⁷¹

ד"ר זאב וילנאי מציין בספרו בערך 'יסוד-המעלה' את בני משפחת עבו כמייסדיה של המושבה:

"יסוד-המעלה נוסדה, בשעתה, על חוף ים-חולה... האדמה נרכשה לראשונה בשנת תרל"ב/1872 בידי משפחת עבו בצפת".⁷²

במקרים המוצגים לעיל ישנה אמביוולנטיות מוחלטת. בחלק מהמקורות אין אזכור כלל לבני משפחת עבו שהיו מעורבים בתהליכים השונים בייסוד המושבות וכבעלי הקרקעות. בחלק אחר של המקורות מצוין בבירור מוחלט שידם הייתה בכל וכי הם המייסדים של המושבות, גואלי קרקעות או מסייעים ברכישתם. בדוגמאות אלה ניתן לראות שנושא אחד מוצג באופן שונה לחלוטין במקורות שונים. בני משפחת עבו היו מעורבים בתהליכים הקשורים לחסות הקונסולרית, ייסוד מושבות וגאולת קרקעות החל מזמן עלייתם לארץ בראשית המאה השמונה עשרה ועד תחילת המאה התשע עשרה והיו באמצע התגבשותו של היישוב הישן והחדש, ועדיין לא מוצגים ככאלה בהיסטוריוגרפיה כפי שהיא באה לידי ביטוי אצל חוקרים שונים. ננסה להציע לכך מספר פתרונות:

יוליוס קיסר אמר פעם שאת ההיסטוריה כותבים המנצחים. בבואנו לחקור את מקומו של היישוב הישן מול היישוב החדש ראינו שכוחו של היישוב הישן ירד בהדרגה ואילו העולים החדשים שסלדו מאורח החיים הישן הלכו והכתירו את הלך הרוח החדש בעיקר לאחר שקיעתה של האימפריה העות'מנית. אלה ראו עצמם מגשימים את שאיפת חייהם להפוך איכרים ועובדי-אדמה ולמתנחלים על אף שהזיקה המסורתית לא נמוגה מהם לחלוטין. בשורת החדש שיוצא מהישן עשתה לה כנפיים ולכן הניסיון לתחום תקופות שונות הלך והבשיל ולכן נעשתה הבדלה כאשר מבצעה העמידו עצמם בראש והשאר נדחקו לשולי ההיסטוריוגרפיה. מכאן אנו מציעים פתרון אחד אשר נסוב סביב אלו שכתבו את ההיסטוריה. בעוד שהיחס ליישוב הישן היה שלילי, הופחתה חשיבות פעילותו ולכן ההיסטוריה הנכתבת מתעלמת במופגן מפועלם או מקטינה אותו. לא ניכנס לעומקם של מקרים נוספים, אך כדוגמה נוסף את חמש העליות לארץ ישראל שסווגו ככאלה ע"פ מאפיינים ופעילויות מרכזיות של אנשים באותה תקופה שרצו להעניק לעצמם ראשוניות. נהוג לסווג את העלייה הראשונה משנת 1881 עד שנת 1904, אך עוד בשנות התשעים של המאה התשע עשרה דיברו וכתבו בארץ ישראל על עולי שנות השמונים של אותה מאה כ'אנשי העלייה הראשונה', שעה שאותם אלו שהגיעו לארץ החל מראשית שנות התשעים כונו 'עלייה

⁷¹ א' לובובסקי, 'משמר הירדן – עדות אישית', אריאל, 154, עמ' 106.

⁷² וילנאי (לעיל, הערה 22), עמ' 2874.

שנייה.⁷³ הדבר קרה משום שבני הדור ביקשו לתת ביטוי חיצוני לשאיפותיהם השונות ולציין את השוני בין גלי העלייה. כך הם הסתייגו מקודמיהם והדגישו את ייחודם.⁷⁴ משפחת עבו קבעה את משכנה בצפת שנחשב בעיני אנשי היישוב החדש לאחד ממרכזי היישוב הישן והם לא היו חקלאים או איכרים, אלא סוחרים שחיו באחת מערי היישוב הישן. מתוך כך אנו יכולים לומר כי אלה שכתבו את ההיסטוריה, הציבו עצמם כ'חדשים' או 'ראשונים' ונוח היה להדיר את בני משפחת עבו ממרכז העשייה, שכן מבחינת הראשונים הם עונים על קריטריונים המסווגים אותם כאנשי היישוב הישן. ד"ר יוסף שרביט כתב בעניין זה:

"הפרספקטיבה של בני דורם של הרבנים עבו, יהודים ונכרים, שונה אפוא תכלית שינוי מזו של ההיסטוריוגרפיה והמחקר העוסקים ב'יישוב החדש', פועלם של הרבנים עבו וחשיבותם בתהליך גאולת אדמות וההתיישבות בצפון הארץ בשלהי שנות השבעים ובשנות השמונים של המאה התשע-עשרה עולים לאין שיעור על המשתקף במחקר הקלסי... ההיסטוריוגרפיה של העלייה הראשונה... מיעטה או התעלמה מהתרומה הייחודית של משפחת עבו ברכישת הקרקעות שהיוו את המסד להקמת יישובים בבקעת החולה, בגליל העליון ובגליל התחתון בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. הדבר נבע בין היתר מהיחס המורכב והאמביוולנטי של המחקר ל'יישוב הישן'. יש להצביע במיוחד על תרומת משפחת עבו בשלב שקדם לכינון של המושבות בימי העלייה הראשונה וכן בשלב הכינון".⁷⁵

פתרון שני שניתן להציע הוא הדיכוטומיה שנוצרה בתוך היישוב הישן בין האשכנזים לספרדים אשר המשכה מגיע עד ימינו אנו. אלה לא התערבבו עם אלה ולכל אחד היה בית כנסת ורובע משלו. כבר אז החלו להישמע מחאות על נטילת ראשוניות הספרדים ע"י אשכנזים:

"כשגאו במדינת ישראל הצעירה גלי תודעה אתנית למיניהם (היה זה שנים רבות לפני שהחלו לדבר כאן על 'רב תרבותיות'), נשמעה לא אחת תלונה מצד צאצאי בני המשפחות הספרדיות היושבות בארץ דורות רבים כנגד 'אשכנזים' למיניהם, שהגיעו זה מקרוב ותבעו לעצמם כתר של ראשוניות".⁷⁶

העיתונאי ראובן עמרם הוסיף לכתוב בנושא זה:

"לפני שנתיים מלאו ל'אם המושבות' בגליל העליון, לראש-פנה, ששים שנה. ומוזר מאוד הדבר, שבמאמרים הרבים שנתפרסמו בעתונות לרגל המאורע, לא הוזכרו במאומה פעולותיהם של הספרדים, ילידי-הארץ, שיצאו לעזרתן של חמישים המשפחות מרומניה שעלו ארצה... ודרכי הארץ ומנהגיה היו זרות להן לחלוטין".⁷⁷

⁷³ יי ברטל, 'על הראשוניות: זמן ומקום בעלייה הראשונה', יוסף לנג ויפה ברלוביץ (עורכים), לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה, תל-אביב, 2010, עמ' 16.

⁷⁴ מ' אליאב, 'ייחודה של העלייה הראשונה', מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, ירושלים, 1982, עמ' 11.

⁷⁵ שרביט (לעיל, הערה 2), עמ' 90.

⁷⁶ ברטל (לעיל, הערה 73).

⁷⁷ הד המזרח (לעיל, הערה 6).

כאן יש טעם לומר שכותבי התקופה וגם לאחריה העדיפו להמעיט בפועלם של הספרדים והעלתה על נס את פועלם של בני אשכנז. לכן בחלק מההיסטוריוגרפיה נוכל לראות הבלטת פועלם של בני משפחת עבו הנחשבים כ'ספרדים' לעומת הצנעת פועלם בכתבים של אלו המחשיבים את פועלם של האשכנזים כחשוב ומשפיע הרבה יותר במהלך התקופות.

6. סיכום ומסקנות

לאורך מחקרנו בחרנו לסקור את קורותיה של משפחת עבו בצורה כרונולוגית מהכלל אל הפרט כדי להוכיח את טענת מחקרנו. סקירה זו החלה מזמן עלייתו ארצה של הרב שמואל עבו מאלג'יריה שבאפריקה והשתקעותו בצפת, דרך ילדיו שהמשיכו את דרכו כרב והתפקיד הקונסולרי בו החזיקו, תפקיד שהוענק להם על-ידי ממשלת צרפת. הניסיון הדיפלומטי שצברו במהלך הזמן, הרכוש הרב שעלו איתו מחו"ל וזיכיון המסחר בצבע האינדיגו שהוענק להם ע"י דוד ששון סייע לקבעם בתור אחת המשפחות המבוססות והמכובדות בארץ.

בהמשך בחרנו לחקור את פועלם של המשפחה בתחום מעורבותם בתחום גאולת הקרקעות ויסוד מושבות. תוך כדי המחקר גילינו את המעורבות של בני משפחת עבו בכל תחומי החיים החל מפתרון סכסוכים בין היהודים לתושבי הסביבה, מתן עצות למתיישבים החדשים ובעיקר גאולת קרקעות ויסוד מושבות. בחרנו להעלות על הכתב ארבע מושבות מרכזיות: מירון, ראש-פינה, יסוד-המעלה ומשמר-הירדן. כדי להוכיח את טענתנו כי בני משפחת עבו היו מעורבים ביסודן של מושבות אלו הבאנו לפתחו של מחקר זה מקורות ראשוניים כגון כתבי עיתונות מהתקופה ולאחריה, זיכרונות מייסדים, כתבים שונים, שטרי מכר ועדויות שונות נוסף על מקורות משניים.

במחקרנו ביקשנו לעמוד על הדיכוטומיה שנוצרה בכתובת ההיסטוריוגרפיה של אותה התקופה בה פועלה של המשפחה נדחק לקרן זווית בחלק מספרות המחקר. לשם כך היינו צריכים לעמוד על שני מושגים עיקריים מקובלים במחקר – 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. מטרתנו הייתה לא לסטות מהקו המנחה שלנו ולשם כך לא הרחבנו יתר על המידה מושגים אלה. לאחר מכן בדקנו מה היה מקומם של המשפחה בראי שתי התקופות הללו, האם הם ענו על המאפיינים המובהקים של היישוב הישן, ואם לא כך הדבר, מדוע ישנה התעלמות מתרומתם הגדולה של המשפחה לבניין הארץ והעלנו מספר פתרונות אפשריים לכך.

לאחר שסקרנו את מבנה העבודה ניתן להגיע למסקנה שפועלם של משפחת עבו היה יוצא דופן בהיקפו. המשפחה שהייתה מבוססת כלכלית עוד בראשיתה הביאה לארץ דפוס מנהיגות יוצא דופן והפכה לאבן שואבת המקובלת על יהודים ומוסלמים כאחד. בדרך זו העמידו על הקרקע בדרכים שונות יישובים יהודים שהיוו את יסודות בניין הארץ עוד במאה השמונה עשרה.

המשפחה תרמה כספים ליהודים שנמצאו במצוקה ורכשה אדמות והשאירה אותן ברשותה עד שהגיע הרוכש המתאים ובחרה תמיד להעמיד אדמות אלה לרשות יהודים. הם לא ענו על מאפייני היישוב הישן אלא התפרנסו ממסחר ולא נסמכו על כספי תמיכה של יהודים מחו"ל. מתוך כך ניתן לומר בוודאות שפועלה של משפחת עבו הניחה את היסודות להתיישבות חקלאית בארץ באופן חסר תקדים וכל זאת ללא מימון ציבורי ובפעלתנות אישית, מתוך הכרה שגאולת העם היהודי תתחיל קודם כל בגאולת הארץ.

עמדנו על תרומתה הגדולה של המשפחה לבניין הארץ מיסודותיה, אולם מחקרנו נתקל במספר רב של מקורות המתעלמים במופגן מעשייתה של המשפחה, ומתוך כך האפשרויות שהעלנו עסקו בהתעלמות מאנשי היישוב הישן שהחלה כבר מעלייתם של צעירים חדורי מרץ הרואים בגאולת האדמה והחקלאות את גאולת הארץ והיבדלותם מאנשי היישוב הישן. מתוך כך כותבי ההיסטוריה רואים בהם את התחלת יסודם של המושבות בארץ מעלים על נס את פועלם ולא את העשייה של בני משפחת עבו בד בבד, האשכנזים תבעו לעצמם חדשות לבקרים את הראשונות, טענה שבאה לידי ביטוי גם במחקר. מי שתבע לעצמו את הראשונות הוא זה שייכתב בדפי ההיסטוריה ולא מי שהיה הראשון באמת. אנו יכולים להניח שבמלחמת הראשונות ניצח היישוב החדש והוא זה שנכתב בספרי ההיסטוריה בדיוק כפי שפתח-תקוה מקובעת כ'אם המושבות' ולא ראש-פינה שהוקמה הרבה לפניו. יחד עם זאת הבידול בין הספרדים לאשכנזים נתן את אותותיו במבנה היישוב ובהלכי הרוח השונים שהביאה לשיתוף פעולה מוגבל יחסית. מתוך כך אין אנו יכולים להצביע על סיבה אחת בגינה פועלה של משפחת עבו מוצנע בחלק מהכתבים. יש להניח כי הסיבות שהזכרנו לעיל שזורות זו בזו (אם כי יכול להיות שהאחת מהן תשפיע ביתר שאת על אחד מהחוקרים) שבסופו של דבר כותבים את ההיסטוריה כראות עיניהם ומחליטים להשמיט או להקטין את תרומתה של המשפחה כראות עיניהם.

7. המלצות למחקר המשך

מחקר זה תם, אך לא נשלם. בפרק זה ננסה להציע מספר רעיונות וכיווני חקירה למחקר המשך שיוכל להתבסס בראשית דרכו על המחקר הנוכחי. פועלה של משפחת עבו אמנם עלה על הכתב, אך רב הנסתר מן הגלוי בנושא זה. לכן מחקר ההמשך יכול לנוע בשני אופנים: הראשון יעמוד על מציאת מקורות נוספים כדי לגלות את היקף פעילותה המלא של המשפחה. יש לנסות ולהגיע אל צאצאי המתיישבים, ארכיוני המושבות, הארכיון הציוני ואף לנסות ולבקר בארכיונים שונים מחוץ לישראל כגון הארכיון התורכי באיסטנבול. בדרך זו נוכל למפות בצורה טובה יותר את הקשרים הענפים של משפחת עבו והתרומה שלהם לבניין הארץ.

מכיוון שמחקר זה היה מוגבל במיפויי יחסי אשכנזים-ספרדים בארץ למן המאה השמונה עשרה והלאה, האופן השני של המחקר יכול להתייחס ביתר שאת לעניין ה'ראשוניות'. באמצעות בירור יחסי ספרדים-אשכנזים בארץ. בתפר שבין גיבוש היישוב הישן והיישוב החדש יוכל החוקר לגלות את טיב היחסים ביניהם וההבדלים שנוצרו ביניהם טרם נוצר היישוב החדש. כאשר הוא יבין לעומק כיצד התנהלו יחסים אלו באותה תקופה ואיך יחס העולים החדשים ליישוב הישן בכלל ולספרדים. כדי לבדוק את השערת הראשונית ההמלצה תהיה להעמיד במחקר מקרה בוחן נוסף בדמות ראשוניותן של מושבות שונות הבאות לידי ביטוי במחקר או בדבר העליות לארץ ישראל. מי האחראי על החלוקה, האם זה האדם הראשון שהגיע למקום או דווקא זה שכתב את ההיסטוריה? האם אינטרסים זהים, אך חילוקי דעות יפרו את האיזון של כתיבת ההיסטוריה מאוזנת? אלו פרמטרים מעניינים שבמחקר ההמשך יוכלו לתת תשובה מעניינת לכך.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

אביגדורי, ש'. (1943, 24 דצמבר). משפחת עבו בצפת. **הד המזרח**. אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>

אביגדורי, ש'. (1944, 28 יולי). בימי ראשית בניין הגליל. **הד המזרח**. אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>

אבן-חן, א'. (1976, 3 יוני). הבית העתיק מול הג'רמאק. **מעריב**. אוחר מתוך
<http://abbo.org/portfolio>

אגודת מתיישבי ראש-פינה. (1883). **מכתב מאגודת המתיישבים אל משפחת עבו**. אוחר מתוך
http://abbo.org/?page_id=995

אילן, צ'. (1977, 12 דצמבר). אוליפנט וראש פינה. **דבר**. אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>

אילן, צ'. (1983, 10 יוני). ראשוניות "מי מרום". **דבר**. אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>

- אצ"מ. (אין תאריך). **משמר הירדן, שטר קניין בין המוכר, יעקב חי עבו לבין הרוכש, יוסף ווינשטיין המעיד על קניית 16% משטח אדמות כפר מירון.** אוחר מתוך
<http://www.zionistarchives.org.il/Pages/ArchiveSearchResults.aspx?k=%D7%99%D7%A2%D7%A7%D7%91+%D7%A2%D7%91%D7%95&t=T3>
- ארכיון המדינה. (אין תאריך). **שאלונים בהם רשימת מייסדי יסוד המעלה.** אוחר מתוך
<http://www.archives.gov.il/archives/#/Archive/0b071706800309ae/File>
- גולדסמית, מ'. (1883, 3 יוני). **המושבות היהודיות בפלסטינה. הג'ויש כרוניקל.** אוחר מתוך
<http://abbo.org/portfolio>
- גולדסמית, מ'. (1883, 28 יוני). **הוספה להמגיד: לשוב ארץ ישראל. המגיד.** אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>
- גרינקר, י'. (1958). **מכתב מיהודה גרינקר אל רפאל עבו.** אוחר מתוך
http://abbo.org/?page_id=998
- הספרייה הלאומית. (1953). **אבני דרך יסוד המעלה.** אוחר מתוך
http://beta.nli.org.il/he/items/NNL_MUSIC_AL004110999/NLI
- ללא מחבר. (1976, 16 מאי). **תהלוכת התורה המסורתית בצפת בחסות יוצאי-מרוקו. מעריב.** אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>
- עבו, י' ועבו, מ'. (1887, 12 דצמבר). **קול קורא. חבצלת.** אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>
- עמרם, ר'. (1944, 28 יולי). **מנהגי אבלות בין יהודי פרס. הד המזרח.** אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>
- שו"ב, מ"ד (1887, 15 ספטמבר). **לתולדות ישוב ארץ ישראל. הצפירה.** אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>
- שמש, י'. (1958, 16 אוקטובר). **שבעים וחמש שנה ליסוד המעלה. למרחב.** אוחר מתוך
<http://web.nli.org.il/sites/JPress>

מקורות משניים

- אילן, צ' (1982). **לורנס אוליפנט וארץ הגלעד. קתדרה, 27, 141-162.**
- אילן, צ' (1984). **מי מרום, אחוזתה של משפחת עבו קדמה ליסוד המעלה. במערכה, 278, 6-11.**
- אהרנסון, ר' (2004). **לכו ונלכה: סיורים במושבות העליה הראשונה.** ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- אליאב, מ' (1982). **ייחודה של העליה הראשונה.** בתוך מ' אליאב (עורך), **ספר העליה הראשונה.** (עמ' 11). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

- בן-אריה, י' (1980). **ירושלים במאה ה-19**. תל-אביב: משרד הביטחון.
- בן-אריה, י' (1991). היבטים גיאוגרפיים-ישוביים. **עידן**, 16, 29-11.
- בן-יעקב, מ' (2002). היהודים המערביים בצפת במאה התשע-עשרה. **אריאל**, 157-158, 234-226.
- ברטל, י' (1976). יישוב ישן ויישוב חדש- הדימוי והמציאות. **קתדרה**, 2, 19-3.
- ברטל, י' (1983). ההיסטוריה של ארץ ישראל: שלהי התקופה העות'מנית (1799-1917). י' ברטל וי' בן-אריה (עורכים), **התגבשותו של היישוב הישן בארץ ישראל: המסגרת ההיסטורית וקווי היסוד**. (עמ' 194-196). ירושלים: יד יצחק בן-צבי וכתר הוצאה לאור.
- ברטל, י' (2010). על הראשונות: זמן ומקום בעלייה הראשונה. י' לנג וי' ברלוביץ (עורכים), **לשוחח תרבות עם העליה הראשונה**. (עמ' 15-24). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גאון, מ"ד' (1937). **יהודי המזרח בארץ-ישראל: חלק שני**. ירושלים: מ"ד גאון (דפוס עזריאל).
- גורן, ח' (1995). ראש פינה – הראשית בגיא אוני בשנת 1878. ז' ענר (עורך), **סיפורי מושבות: סיפורן של חמישים ושתים המושבות בא"י**. (עמ' 213-218). רעננה: משרד הביטחון.
- גלעדי, ד' ונאור, מ' (1990). **ארץ ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה 1900-1950**. רעננה: משרד הביטחון.
- גריצוויג, מ', פלג, ר' ויהב, ש' (1993). **זאת ירושלים: חלק שני – מהתקופה הצלבנית עד ימינו**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- הראובני, ע' (2010). **לקסיקון ארץ-ישראל**. ישראל: משרד החינוך.
- וילנאי, ז' (1977). **אנציקלופדיה לידיעת ארץ-ישראל**. תל-אביב: עם עובד.
- חריזמן, א"מ' (1958). **נחשולי החולה: תולדות יסוד המעלה ומייסדיה**. ירושלים: דפוס מרכז.
- לובובסקי, א' (2002). משמר הירדן – עדות אישית. **אריאל**, 154, 112.
- עבר הדני, א' (1964). **משמר הירדן: מושבת הספר שנפלה**. תל-אביב: הועדה להנצחת משמר-הירדן.
- עברון, י' (1990). משפחת עבו, האגדה הגלילית. בתוך ז' ענר (עורך), **סיפורי משפחות: סיפורן של חמישים משפחות בתולדות היישוב**. (עמ' 139-144). תל-אביב: משרד הביטחון.
- קליין, ש' (1950). **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל**. תל-אביב: מ. ניומן.
- קניאל, י' (1977). המונחים יישוב חדש ויישוב ישן בעיני בני הדור ובעיני ההיסטוריוגרפיה. **קתדרה**, 6, 19-3.
- שו"ב, מ"ד' (1973). **זכרונות לבית דוד**. ירושלים: ראובן מס.

שו"ב, מ"ד (1974). ייסוד ראש פינה. בתוך א' יערי (עורך), **זכרונות ארץ ישראל – כרך א'**. (עמ' 506-507). רמת-גן : מסדה.

שור, נ' (1983). **תולדות צפת**. תל אביב : עם עובד.

שילר, א' (2002). הרעש בצפת בשנת תקצ"ז/1837. **אריאל**, 157-158, 106-112.

שרביט, י' (2003). צרפת בגליל במאה התשע-עשרה. **קתדרה**, 108, 75-104.

תדהר, ד' (1947). **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**. תל-אביב : הוצאת ראשונים.